

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 1986

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΥΠΙΑΝΗ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
Κ. JOHN ANTON

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΙΟΝΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν χαίρει ὑποδεχομένη σήμερον τὸ ἀντεπιστέλλον αὐ-
τῆς μέλος κ. Ἰωάννην Ἀντωνόπουλον. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἰωάννης Ἀντωνόπουλος
(John Anton), καταγόμενος ἐκ γονέων Ἀρκάδων, ἐγεννήθη ἐν Η.Π.Α. τῷ 1920,
ἔζησεν ὁμως ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1935 μέχρι τοῦ 1949. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ε. Π.
Παπανούτσου καὶ τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου ἐν Ἑλλάδι, πρὶν ἢ σπουδάσῃ
συστηματικῶς φιλοσοφίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Columbia τῆς Νέας Ὑόρκης,
παρὰ τοῖς καθηγηταῖς J. H. Randall καὶ Werner Jaeger, ὅφ' ὧν καὶ ἐμνήθη εἰς τὰ
τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κ. Anton ἀφιέρωσε τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ
ἐρευνητικὴν του δραστηριότητα εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἔργων τοῦ
Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλωτίνου, συγγράφας βιβλία καὶ δημοσιεύ-
σας πλῆθος σχετικῶν μελετῶν εἰς τὰ πλέον ἔγκυρα ἀμερικανικὰ φιλοσοφικὰ περιο-
δικά. Καθηγητὴς, ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας, εἰς διάφορα μεγάλα ἀμερικανικὰ πανεπιστή-
μια, ὑπῆρξεν οὐ μόνον ἔξοχος ἐρμηνευτὴς τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ
λόγου, ἀλλὰ καὶ ἐκπρόσωπος τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος ἐν Ἀμερικῇ. Μετὰ μεγάλου
ἐνδιαφέροντος ἀναμένεται τὸ βιβλίον του περὶ τοῦ Καβάφη, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν
συγγραφὴν οὗτος ἀπὸ μακροῦ ἐργάζεται. Ὁ καθηγητὴς κ. Anton διατελεῖ ἀπὸ

ἐτῶν ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἤδη δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὠμίλησεν ἀπὸ τοῦ βήματος αὐτῆς, παρασχὼν τὰ δείγματα τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ ὠριμότητος. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται αὐτὸν καὶ αὐθις σήμερον, προκειμένον νὰ τὸν ἀκούσῃ ἀναλύοντα τὸ θέμα ὅπερ ἐπελέξατο πρὸς ἀνάπτυξιν ἤτοι

«Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν ἀμερικανικὴ φιλοσοφία».

Παρακαλῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ἀντον ὅπως λάβῃ τὸν λόγον.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
Κ. JOHN ANTON

Ι. Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΤΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ

Ἡ «χρυσή» ἐποχὴ τῆς Ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας, πὸν καλύπτει περίπου τὴν πεντηκονταετία 1890-1940, ἔχει ἀδιάρρηκτα συνδεθεῖ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Charles Sanders Peirce, William James, George Herbert Mead, George Santayana, Frederick J. E. Woodbridge, John Dewey, καὶ τῶν πολυπληθῶν μαθητῶν του, κυρίως τοῦ Herbert W. Schneider, Sterling Lamprecht καὶ John Herman Randall, jr¹. Εἶναι ἡ κλασσικὴ περίοδος τοῦ δημιουργικοῦ στοχασμοῦ στὴν Ἀμερικὴ, πὸν πλεῖστα ὅσα ὀφείλει στὴν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα στὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Μὲ τὴν ἀναβίωση ἦλθε καὶ ἡ γόνιμη διασταύρωση τῶν ιδεῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία πὸν παρουσιάζει τὸ γηγενὲς φιλοσοφικὸ κίνημα τῆς «χρυσῆς» ἐποχῆς, πὸν χαρακτηριστικὰ ἔλαβε τὸ ὄνομα «Ἀμερικανικὸς Νατουραλισμὸς», ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἐξίσου σοβαρὴ καὶ ἀξιοπρόσεκτη πλευρά: μιὰ ἔντονη καὶ ἀποφασιστικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν κλασσικὸ πολιτισμὸ, καθὼς θὰ δείξω στὴν κατακλείδα τῆς ὁμιλίας μου.

1. Ἐκτενεῖς βιβλιογραφίες στὰ ἐξῆς συγγράμματα: Merle Curti, *The Growth of American Thought* (New York, 1943), καὶ Herbert W. Schneider, *A History of American Philosophy* (New York, 1943).

Κατ' ἀρχὴν θὰ ἀναφερθῶ κυρίως στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας πάνω σὲ τρεῖς ἐκλεκτοὺς ὅσο καὶ ἀντιπροσωπευτικοὺς διανοητὲς τῆς χρυσοῦς ἐποχῆς τοῦ Νατουραλισμοῦ, τὸν Santayana, τὸν Dewey καὶ τὸν Woodbridge. Τὸ πολυδιάστατο πνευματικὸ κίνημα τοῦ Νατουραλισμοῦ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὸν ἀνεξάντλητο δυναμισμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ νὰ γίνῃ πηγὴ ἐμπλουτισμοῦ σὲ μιὰ τόσο ἀλλοιωμένη καὶ πολυαρχικὴ ἐποχὴ σὰν τὴ δική μας. Καὶ πῶς ἐκτιμητέος γίνεται ὁ δυναμισμὸς αὐτὸς ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Ἀριστοτελισμὸς ἐθεωρεῖτο μιὰ μεθοδολογικὴ παράδοση, ἀξιόλογη ἀλλὰ ξεπερασμένη σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νεώτερης φυσικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν. Ἀπὸ τὸ 1858 ἀρχίζει μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ. Ἡ Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία παίρνει γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς προοδευτικούς διανοουμένους μὲ μιὰ σειρὰ ἀνακατατάξεων τὴ βαθμιαία ἀναγνώριση ἐδρύτερης θεωρητικῆς θέσεως ἱκανῆς γιὰ τὴν προβολὴ μιᾶς φερέγγυας ἐρμηνείας τῆς φύσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἡ μεταβολὴ ὀφείλεται στὴν ἀναθεώρηση τῶν ἀνταγωνιστικῶν θέσεων ὠρισμένων ἀδιαλλάκτων ἡγετῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, πὸν προώθησαν τὴ διαμάχη μεταξὺ Ἀρχαίων καὶ Νέων. Ἡ ἀλλαγὴ γίνεται ἐκδηλῆ κυρίως μὲ τὸν Hegel καὶ τὶς συμβιβαστικὲς ἀπόψεις Ἀγγλῶν διανοουμένων καὶ ἱστορικῶν. Ξεχωριστὴ θέση κατέχει τὸ ἔργο τοῦ G. Grote (1794-1871), ὁ ὁποῖος γράφει ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Jeremy Bentham, ἀντανακλῶντας τὶς προοδευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Ὁφελιμισμοῦ, τὴν πολύτομη ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καθὼς καὶ πολλὰ σημαντικὰ μονογραφεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Ἀμερικανικὴ διανόηση παρήγαγε τρία ξεχωριστὰ καὶ συμπορευόμενα ρεύματα Ἀριστοτελισμοῦ. Τοῦ πρώτου ἡγήθη ὁ W. T. Harris, πὸν ἀκολούθησε μᾶλλον πιστὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Hegel. Τὸ δεῦτερο, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Thomas Davidson, ἐστράφη πρὸς τὰ λογικὰ καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα. Τὸ τρίτο, ἀποβλέποντας νὰ συμβιβάσῃ τὴ Νεο-Καντιανὴ φιλοσοφία μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς νέας Βουλευσιαρχίας, ἀνεπτύχθη μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ George Sylvester Morris, δασκάλου τοῦ John Dewey.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἀρχισαν τὸ 1858, ὅταν ἓνας φιλικὸς κύκλος διανοουμένων στὸ St. Louis ἴδρυσε μιὰ φιλοσοφικὴ ἐταιρεία καὶ τὸ 1867 ἐξέδωσε τὸ πρῶτο Ἀμερικανικὸ φιλοσοφικὸ περιοδικό, μὲ τίτλο *The Journal of Speculative Philosophy*². Τὰ μέλη τῆς ομάδας διέκρινε ἡ γνώση τῆς Ἑλληνι-

2. Ὁ W. T. Harris, διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ, δημοσιεύει στὰ τεύχη τοῦ Ἰανουαρίου, Ἀπριλίου καὶ Ἰουλίου 1871 τὸ ἄρθρο του «*The Philosophy of Aristotle*», πὸν οὐσιαστικὰ ἦταν συρραφὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀπὸ τὴν Ἱστορία

κῆς γλώσσας καὶ ἡ θέληση νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ 1879, ὁ ἡγέτης τῆς ὁμάδας, *W. T. Harris* ἴδρυσε στὴν πόλιν *Concord* τῆς πολιτείας τῆς *Massachusetts* τὴν *Concord School of Philosophy*, τὸν ἴδιο χρόνον ποὺ ἰδρύθη καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ 1880 ἡ ἔκδοση τοῦ ἐπισήμου ὄργανου τῶν κλασσικῶν φιλολόγων, *The American Journal of Philology*. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σχολὴ τοῦ *Concord* ἐτόνισε ιδιαίτερα τὴν Ἑλληνικὴ σκέψη καὶ λογοτεχνία στὶς συζητήσεις καὶ μαθήματα ποὺ ὀργάνωσε μὲ θέμα τὸν σύγχρονον ἀνθρωπισμὸν στὴν ἠθικὴ, τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν τέχνην. Οἱ ἐργασίαι τῆς σχολῆς διήρκεσαν ὡς τὸ 1888, ὅταν ὁ *Harris* ἀναγκάσθη νὰ παραιτηθεῖ γιὰ νὰ ἀναλάβει καθήκοντα ἐντεταλμένου Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας. Στὸν ἴδιο τὸν *Harris* ὀφείλεται ἡ προαγωγή τῆς κλασσικῆς γραμματείας καὶ ἡ πρόταση νὰ γίνῃ ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐκμάθησις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γιὰ τὴν ἀπόκτηση διπλώματος μέσης παιδείας.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ χάρις στὴν ἀξιοθαύμαστη ἀφοσίωση καὶ ἐργατικότητά τῶν Γερμανῶν κυρίως φιλολόγων, τὸ σωθὲν σῶμα τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν σχολιαστῶν του γίνονται προσιτὰ σὲ συστηματικὰς ἐκδόσεις. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἕνας σεβαστὸς ἀριθμὸς νέων Ἀμερικανῶν φοιτητῶν, ποὺ ἀφοῦ τελείωσαν διδακτορικὰς σπουδὰς στὴν Εὐρώπῃ, ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους καὶ συνέβαλαν ιδιαίτερα νὰ πάρῃ ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ἕναν πῦλ ὑπεύθυνον καὶ ἀνεξάρτητον χαρακτήρα καὶ θέσῃ στὰ προγράμματα ἐγκυκλίων σπουδῶν στὰ πανεπιστήμια. Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀλλαγὴν ἐστάθη δύσκολος. Τὴν περίοδον ἐκείνην κυριαρχοῦσε στὴν παιδείαν ἕνας συντηρητικὸς ἰδεαλισμὸς, ποὺ ἐνῶ ἐξασφάλιζε τυπικὰ ἐπαφὴν μὲ τὴν Μεγάλην Παράδοσιν, οἱ ἐπαγγελματικοὶ τοῦ ἀντιπρόσωποι σκόπιμα ἀγνοοῦσαν ἢ παραμελοῦσαν τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸν στὴν κλασσικὴν γραμματεία. Γιὰ νὰ μὴν τοὺς κατηγορηθεῖ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς σοβαρότητος, οἱ κλασσικοὶ ἐστρέφοντο κατὰ προτίμησιν πρὸς τὰ προβλήματα τῆς καθαρῆς φιλολογίας καὶ γλωσσολογίας, παρόμοια ὅπως οἱ αὐστηροὶ μελετητὲς τῆς λογοτεχνίας ἐρευνοῦσαν τὴν Ἀγγλοσαξωνικὴν καὶ Γοτθικὴν γραμματεία. Μολαταῦ-

τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου. Τὸ ἐπόμενο ἔτος δημοσιεύει τὸ ἄρθρον «*Aristotle's Teleology*» ὡς μέρος τοῦ «Ἐπομνήματος πρὸς τὴν Ἑκπαιδευτικὴν Ἐπιτροπὴν» τοῦ ἔτους 1872. Τὸ ἴδιον ἔτος ἐμφανίζεται στὴν Ἀγγλίαν τὸ βιβλίον τοῦ *G. Grote*, *Aristotle*. Τὸ τελευταῖον ἄρθρον ποὺ ἐδημοσίευσεν ὁ *Harris* στὸ περιοδικὸν ἐμφανίζεται τὸ 1893 μὲ τίτλον «*Aristotle's Doctrine of Reason*», μὲ κατάδηλη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑγέλου. Πρβλ. *F. B. Harmon*, *The Social Philosophy of the St. Louis Hegelians* (New York, 1943).

τα ό φιλοσοφικός ιδεαλισμός συνέβαλε έμμεσα στην μελέτη του Πλάτωνος και του Ἀριστοτέλους στο πρωτότυπο.

Οι πιο αξιόλογες και κριτικές ερμηνείες της φιλοσοφίας του Ἀριστοτέλους, και που υπέθυνα προέβαλαν τον κλασσικόν ανθρωπισμόν στην Ἀμερική, έγιναν από τους ηγέτες του φιλοσοφικοῦ Νατουραλισμοῦ (*naturalism*) στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Οι ερμηνείες αυτές όφελήθηκαν κατά πολύ από την φιλολογική αποκατάσταση των κειμένων του Ἀριστοτέλους, την επίδραση της εξελικτικῆς βιολογίας στο φιλοσοφικό στοχασμό, και τó όγκούμενο ενδιαφέρον για την ιστορική μελέτη των πολιτιστικῶν θεσμῶν και αξιῶν, παράλληλα με την έμφαση που έπῆραν οι κλασσικές σπουδές στα άναπτυσσόμενα προγράμματα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στα πανεπιστήμια της Ἀμερικής.

Τρεις μείζονες στοχαστές ξεχωρίζουν για την προσπάθειά των να μελετήσουν και να κατανοήσουν τον Ἀριστοτέλη. Ἐβγήκαν από την ομάδα των όλιγαριθμῶν ρηξικέλευθων Ἀμερικανῶν φιλοσόφων που προσέδωσαν στη σχολή του Νατουραλισμοῦ την ώριμη διατύπωση των κεντρικῶν της θέσεων: ό *George Santayana* (1863-1952), ό *John Dewey* (1859-1952), και ό *Frederick J. E. Woodbridge* (1867-1940).

II. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ SANTAYANA

Ἐο *Santayana* που έγεννήθη στην Ἰσπανία και άνετράφη στην Ἀμερική, ήταν ό πρώτος που παρουσίασε με έξαιρετη εδγλωττία στο πεντάτομο έργο του, ἘΗ Ζωή τοῦ Λόγου (1905-6), αυτό που κατά τῆ γνώμη του επέζησε από τις φυσικές θεωρίες των Ἑλλήνων και τον ήθικó στοχασμό του Ἀριστοτέλους. Ἐς σημειωθεί ότι ό *Santayana* δέν έγραψε ειδικό σύγγραμμα για να σχολιάσει τὰ έργα του Ἀριστοτέλους ούτε συνέβαλε στην προώθηση φιλολογικῶν εργασιῶν. ἘΗ έπιτυχία του έγκειται στο ότι προσέφερε έμμεσα μιὰ πρωτότυπη σύλληψη της Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Τό 1930, όταν δημοσίευσε τó άνασκοπικό του δοκίμιο «Μιά Σύντομη Ἰστορία των Ἰδεῶν μου», άνέφερε τὰ έξῆς: «ἘΗ άνάγκη για μιὰ νατουραλιστική φιλοσοφία ως θεμέλιο κάθε περαιτέρω σοβαρῆς εργασίας ήταν για μένα φανερό από την άρχῆ» (σ. 8)³. Τό φιλοσοφικό περίγραμμα που χρεια-

3. «A Brief History of My Opinions», *Contemporary American Philosophy*, eds., Adams and Montague (New York, 1930). ἘΑναδημ., *The Philosophy of Santayana: Selections*, ed. I. Edman (New York, 1953), σελ. 1-20. Χρησιμοποιείται έδώ ἠ έκδοση του 1953.

ζόταν για να χτίσει το οικοδόμημά του το ανέκάλυψε μετά από τη λήψη του πτυχίου από το *Harvard University*, όταν έπηγε στη Γερμανία για ανώτερες σπουδές. 'Ως φοιτητής στην 'Αμερική είχε ενδιαφερθῆ «για όλα τὰ θρησκευτικά και μεταφυσικά συστήματα, σκεπτικιστής απέναντι σὲ ὅλα, αἰσθανόμενος περιφρόνηση για κάθε ρομαντική λατρεία ἢ ἐξιδανίκευση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου» (σ. 10). Βαθύτατα ἀνήσυχος, ζητοῦσε νὰ βρεῖ μιὰ παράδοση πὸν νὰ εἶχε παραδειγματικά ἐνσωματώσει και ἐκφράσει τὴ ζωὴ τοῦ λόγου. Καὶ ἀναρωτήθη ἂν ὑπῆρχε κάποτε λαός, πὸν νὰ καλλιέργησε μὲ σὼα φαντασία τρόπο ζωῆς πὸν βασίστηκε πάνω στοῦ λόγο, και ποιὸς νὰ ἦταν αὐτὸς ὁ λαός.

«Μάλιστα», ἀναφωνεῖ μὲ βεβαιότητα, «μιὰ φορὰ μονάχα, ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας. Για τοὺς Ἑλληνας ὅμως, τότε, ἐγνώριζα πολὺ λίγα: οἱ τομεῖς τῆς φιλοσοφίας και τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν στοῦ *Harvard* δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀνακαλύψει οὔτε τὸν Πλάτωνα οὔτε τὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ ἦταν μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση ὅταν ἄκουσα τὸν Paulsen στοῦ Βερολίνου νὰ μᾶς μιλάει για τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων... Ἐδῶ ἐπιτέλους ὑπῆρχε μιὰ ἐπικύρωση τῆς τάξεως και ὠραιότητος τῶν θεσμῶν τῶν ἀνθρώπων πὸν νὰ πηγάζει μέσα ἀπὸ τὶς ιδέες των. Ὅμως, ἂν και διείδα ὅτι θὰ μπορούσα ἀπὸ ἐκεῖ κ' ἐμπρὸς νὰ βρῶ στοὺς Ἑλληνας τὸ φυσικὸ στήριγμα και ἔρεισμα για τὴν δική μου φιλοσοφία, δὲν ἤμουν ἀρκετὰ ὄριμος ἀκόμη... Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ ἔτος 1896-1897, διάβασα συστηματικὰ Πλάτωνα και Ἀριστοτέλη κοντὰ στοὺν καθηγητὴ Henry Jackson τοῦ *Trinity College, Cambridge*... Τίποτε δὲν ἄλλαξε ἀπὸ τότε. Οἱ μελέτες ἐκεῖνες ἐπλούτισαν βαθύτατα τὸ νοῦ μου και ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ γράψω τὸ πολύτομο βιβλίο μου, *Ἡ Ζωὴ τοῦ Λόγου*» (σ. 11-12).

Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ πὸν διαπερνᾷ τὸ σῆγραμμα αὐτὸ ἔκανε βαθύτατη ἐντόπιση σὲ ὅσους τὸ διάβασαν. Σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, γράφει ἐπιγραμματικὰ στοὺν πρῶτο τόμο τὸ ἐξῆς: «Ὅλα τὰ ιδεώδη ἔχουν μιὰ φυσικὴ βάση, και κάθε τὶ τὸ φυσικὸ ἔχει μιὰν ιδεώδη τελείωση»⁴. Ἡ πολιτικὴ του φιλοσοφία, κυρίως ἡ θεωρία τῆς φιλίας και οἱ ἀπόψεις του για τὴν ἰδανικὴ κοινωνία, διατυπώνονται παράλληλα μὲ τὶς ιδέες τοῦ Ἀριστοτέλη, παρ' ὅλο πὸν ὁ θαυμασμός του για τὸν Πλάτωνα ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς ἀδιάπτωτος. Ὁ Ἀριστοτελισμὸς τοῦ Santayana, καθηγητῆ πιά στοῦ *Harvard*, ἔγινε ὀρόσημο για τὴ νέα στροφὴ

4. G. Santayana, *The Life of Reason: Vol. 1, Reason in Common Sense* (N. Y., 1905) 2nd ed., 1948, σ. 21.

πὸν ἐπῆρε ὁ Νατουραλισμός. Ἡ σκηνὴ ὅπου θὰ διαδραματισθεῖ ἡ ἐπόμενη πράξι μεταφέρεται στὸ *Columbia University*.

Ὁ Ἀριστοτελισμὸς στὸ *Columbia* κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20ου αἰώνα, στὴν περίοδο πὸν ὁ Ἀμερικανικὸς Νατουραλισμὸς συνδυάζεται μὲ τὸν πραγματισμὸ, προσθέτει στὸ ιδιόσυστατο αὐτὸ φιλοσοφικὸ κίνημα ἓνα τόσο οὐσιώδες συστατικὸ πὸν θὰ ἔχει ὡς συνέπεια νὰ ὠριμάσει ἡ πιὸ ἀξιόλογη καὶ πρωτότυπη φιλοσοφικὴ σχολὴ στὸν Νέον Κόσμον.

Θὰ περιοριστῶ μόνον σὲ δύο κεφάλαια ἀπὸ τὴν φάση τῆς εἰσορῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὰ φιλοσοφικὰ κινήματα τῆς Ἀμερικῆς. Κυρίως ἔχω ὑπ' ὄψιν τὸν *Woodbridge* καὶ τὸν *Dewey*. Φιλόσοφοι καὶ οἱ δύο, ἀφομοίωσαν δημιουργικὰ τὰ μεγάλα διδάγματα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ *C. F. Delaney*, πὸν μελέτησε τὴν περίοδο αὐτὴ ἐτόνισε ὅτι «ἡ νατουραλιστικὴ ἰδίως ἐρμηνεία τοῦ *Woodbridge* ἀπέβη ἢ παραδειγματικὴ προσέγγιση στὸν *Σταγειρίτη*»⁵. Ὅσο καὶ ἂν ἀληθεύει ἢ παρατήρηση αὐτῆ, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οὔτε ὁ *Woodbridge* οὔτε ὁ *Dewey* συνέγραψαν συστηματικὲς ἀναλύσεις τῶν *ξακουστῶν* ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ *Woodbridge* ἰδίως καθ' ὅλην του τὴν σταδιοδρομίαν, ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἐδώθε, ἂν καὶ παρέμεινε μελετητῆς τῶν ἀρχαίων, μόλις κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του συνέγραψε τελικὰ τέσσερα δοκίμια πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ νὰ τὰ παρουσιάσει ὡς διαλέξεις στὸ *Union College*. Ἡ ἐπίδρασί του ὀφείλεται κυρίως στὰ σεμινάρια καὶ τὶς παραδόσεις του. Ἐπίσης φαίνεται καθαρὰ μέσα ἀπὸ τὶς διδακτορικὲς διατριβὲς πὸν γράφτηκαν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδηγίαν του σὲ Ἀριστοτελικά θέματα.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ *Dewey*, Ἀνασυγκρότηση στὴ Φιλοσοφία, συναντοῦμε τὴν ἐξῆς πρότασιν, πὸν θὰ μπορούσε νὰ τὴν ὑπογράμμισε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ ἴσως νὰ τὴν εἶχε γράψει καὶ ὁ *Woodbridge*: «Ἀναπολεῖται τὸ παρελθὸν ὄχι γιὰ αὐτὸ πὸν ὑπῆρξε, ἀλλὰ γιὰ αὐτὸ πὸν προσθέτει στὴ σύλληψιν τοῦ παρόντος»⁶. Ἡ φράσις αὐτὴ ἐγκλείει καὶ τὸ κίνητρο καὶ τὴν ἐξήγησιν πὸν δίνει ὁ Νατουραλισμὸς γιὰ τὴν κριτικὴ ἐκτίμησιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἰδιαίτερα τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Φημολογεῖται ὅτι φοιτητὲς τοῦ *Dewey*, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1915-16, τὸν ρώτησαν ποῦ

5. *C. F. Delaney, Mind and Nature: A Study of the Naturalistic Philosophy of Cohen, Woodbridge and Sellars (Notre Dame University Press, 1969), σ. 101, σημ. 22.*

6. *John Dewey, Reconstruction in Philosophy (New York, 1920), Βελτ. ἔκδοσις 1950 (Mentor Book), Κεφ. Ιον, σ. 29.*

ἀνήκει σὲ σχέσηη μὲ τὰ διάφορα συστήματα καὶ κινήματα. Ὁ Dewey ἀπήντησε λακωνικά, «Ἡ ἀπάντησις ἔρχεται εὐκόλα. Ἀνήκω στὴν ἀναβίωσις τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας». Ἦταν μιὰ εὐστοχὴ ὅσο καὶ ἐπίκαιρη ἀπάντησις.

Εἶχε ἀρχίσει ἤδη μιὰ γνήσια ἀναγέννησις, ἓνα ρεῦμα, νὰ μπεῖ στὸ προσκήνιο ἡ ὑπεύθυνη μελέτη τῶν μεθόδων καὶ ἀξιών τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὥστε νὰ γίνοντο προσιτὰ τὰ πολύτιμα διδάγματα τῶν σὲ μιὰ νέα γενεὰ Ἀμερικανικῶν στοχαστῶν, πὸν ἀνυπομονοῦσαν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ στενότητα τῶν ἐπιστημολογικῶν συστημάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς καὶ Βρεττανικῆς φιλοσοφίας. Δὲν ἄργησε ὁμως, καθὼς ἦταν φυσικό, νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ πνεῦμα τῆς ὠφελιμιστικῆς ἐπιλογῆς. Αὐτὰ πὸν ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey βρῆκαν ἀφομοιώσιμα μιλοῦν τόσο εὐγλωττα ὅσο καὶ ἐκεῖνα πὸν ἀπέκλεισαν ἢ ἀποσιώπησαν. Ὅσο γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐρμηνείας πὸν ἕκαστος υἰοθέτησε γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴ χρῆσις τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομιάς, θὰ ἀναφερωθῶ μόνο σὲ γενικὰς γραμμὰς. Ὁ Ἀμερικανικὸς νατουραλισμὸς θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἓνα κίνημα πὸν σὲ πολλὰ καὶ οὐσιαστικά του σημεία ἐμφανίζεται ὡς ἓνας ἀνασυγκροτημένος Ἀριστοτελισμὸς, κριτικὰ διενκρινισμένος καὶ ἐπιλεκτικὰ ἐμπλουτισμένος. Παρουσιάζεται ὡς μιὰ δυναμικὴ καὶ συγχρονισμένη φιλοσοφία γιὰ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ λύσις μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων πὸν παρέμειναν καθηλωμένα καὶ μισοφώτιστα ἐξαιτίας τῆς τελματώσεως πὸν ὀφείλετο στὴν ἔμμονη ἀπασχόλησις μὲ τὴν ἐπιστημολογία. Ἡ διαρχία τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Descartes καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τῆς θεοκρατικῆς ὄντολογίας, ἐπισημάνθησαν ὡς τὰ πρωτεύοντα ἐμπόδια πὸν ἔπρεπε νὰ παραμερίσει ὁ Νατουραλισμὸς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ὠρίμανσὴ του.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψις, ὁ Νατουραλισμὸς τῶν Ἀμερικανῶν εἶναι ἓνας Ἀριστοτελισμὸς ἀναζωογονημένος καὶ βασιτισμένος στὶς κατακτήσεις πὸν ἐσημείωσε ἡ βιολογικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ ἔδειξε ὅτι οἱ συνθήκες γιὰ μιὰ νέα σύνθεσις βιολογίας καὶ φιλοσοφίας εἶχαν τὴν ἴδια πληρότητα ὕστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες τριακόσια χρόνια. Ἡ δημοσίευσις τοῦ ἔργου τοῦ Santayana, Ἡ Ζωὴ τοῦ Λόγου, ἐσήμανε μιὰ συγχρονισμένη ἀναγραφή τῆς Ἑλληνικῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς σειρᾶς ἔργων γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιον δρόμον καὶ τὸν διευρύνουν γιὰ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου ἔθλου στὴν πνευματικὴ πορεία τῆς Ἀμερικῆς.

Ἴσως πρέπει νὰ σταθῶ γιὰ μιὰ στιγμὴ στὸ σημεῖον αὐτό, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἐδῶ μιὰ προφορικὴ γνώμη τοῦ Dewey καὶ τὸν William James. Φημιολογεῖται ὅτι ὁ Dewey εἶπε κάποτε γιὰ τὸ περίφημον ἔργον τοῦ James, Οἱ Ἀρχὲς τῆς Ψυ-

χολογίας (*Principles of Psychology*), ότι συγγένευε πνευματικά με το *Περὶ Ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο σύγγραμμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σταγειρίτη ὡς τις ἡμέρες μας⁷. Τὸ κύριο ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐξῆς: Τί ἀκριβῶς ἐπίστευαν, ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναστηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ νὰ ξαναμπεῖ στὴν σύγχρονη ζωὴ; Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε πρέπει πρῶτα νὰ καταλάβουμε τί ὀδήγησε τὸν Woodbridge στὴν ἀναζήτηση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, καὶ εἰδικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιὰ κάποιο ἀρχαιοδιφικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ κυρίως γιὰ ἓνα φιλοσοφικὸ ἐπιχειρήμα πὸν καθορίζει τόσο τις ἀνησυχίες ὅσο καὶ τὸν ὀρίζοντα τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν ἐνόησε ὁ Woodbridge.

Τὴν ἐποχὴ πὸν ὁ Woodbridge σπούδαζε φιλοσοφία στὸ Βερολίνο (1892-1894) μετὰ τὸν Paulsen, τὸ Ἀριστοτελικὸ ρεῦμα πὸν εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ Trendelenburg ἦταν ἀκόμα ἰσχυρό. Σαράντα χρόνια ἀργότερα, ὁ Woodbridge ἐδημοσίευσε τὸ αὐτοβιογραφικὸ του δοκίμιο «Ἐξομολογήσεις» (*Confessions*, 1930), ὅπου μᾶς ἔδωσε ἓνα σκιαγράφημα τοῦ ξεκινήματός του. Μᾶς πληροφοροεῖ γιὰ κάποιο θεωρητικὸ σχῆμα πὸν νέος τότε ἰδεαζόταν γιὰ «μία σύνθεση τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ τὸν Spinoza σὲ συγκεκρισμὸ μετὰ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Locke, μετὰ τὴν πεποίθηση ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμη στὴν προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν σύγχυση πὸν καταδυναστεύει τὴ νεώτερη φιλοσοφία...»⁸. Χωρὶς τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Νατουραλισμοῦ, καταλήγει μεταξὺ ἄλλων, δὲν θὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὸ «μέγα σφάλμα τῶν μεταφυσικῶν διανοητῶν». Ἐννοεῖ τὸ ἐξῆς: «Εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι καὶ αἰτίες του, καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ μᾶς φέρει σὲ κάτι πῶθ ἠμελικὸ κι' ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ὄντα, ἢ πρὶν ἢ καθαντὸ ἄσχετο πρὸς αὐτά»⁹.

Ὅταν στὰ πρῶτα φοιτητικὰ του χρόνια διάβασε λίγο Hegel τὸν ἐντυπωσίασε ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ὀργανικὴ ἐνότητα τῆς ἐμπειρίας, σὲ ἀντίθεση μετὰ αὐτὰ πὸν ἔμαθε γιὰ τὴν Καντιανὴ φιλοσοφία καὶ τὴν Ἀγγλικὴ συνειρμικὴ ψυχολογία. Ἀργότερα, σὰν διάβασε Ἀριστοτέλη, μᾶς λέγει, «εἶδα ὅτι ὁ Hegel δὲν ἔκανε τίποτε πε-

7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Walter B. Veazie, «John Dewey and the Revival of Greek Philosophy», *University of Colorado Studies, Series in Philosophy, No 2* (1961), σ. 5.

8. Πρώτη δημοσίευση, *Contemporary American Philosophy*, eds., Adams and Montague, Vol. II (New York, 1930), σσ. 415-38. Ἀναδημ., F. J. E. Woodbridge, *Nature and Mind*, ed. S. Lamprecht (New York, 1937), ἀναφ. στὴν ἔκδοση 1937, σ. 5.

9. *Αὐτόθι*, σ. 7.

ρισσότερο από τὸ νὰ τοποθετήσει τὸν Ἀριστοτέλη ἀνάποδα, καὶ μάλιστα μὲ ἀδέξιο τρόπο»¹⁰. Μὲ ἀναπτρωμένο ενθουσιασμὸ στρέφεται πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, «ὁ ὅποιος εἶχε ἤδη εἶπει ὅλα ὅσα εἶχα σκεφθεῖ ἢ θὰ μπορούσα ποτὲ νὰ ἐκφράσω». Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ πιὸ σημαντικὴ παραδοχὴ:

ἽΟφείλω στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς καὶ τὴν ἀγάπη μου γι' αὐτήν. Ὅσο γιὰ τὰ λάθη καὶ τὶς παραλείψεις του, τὰ γνωρίζω πολὺ καλὰ ὅσο καὶ κάθε ἄλλος. Γνωρίζω ἐπίσης πόσο ἡ ἱστορία τὸν ἔχει διαστρέψει καὶ τὸν προβάλλει ὡς τύραννο τοῦ ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ. Κι' αὐτὸ γιὰτί λίγοι πράγματι τὸν ἐδιάβασαν καὶ τὸν μελέτησαν, ἢ καὶ γιὰτί τὸν ἐδιάβασαν καὶ τὸν μελέτησαν μὲ μιὰ παιδεία ποὺ ἦταν ἤδη προκατειλημμένη ἀπὸ τὴν ἴδια των τῆ γλῶσσα καὶ ιδέες¹¹.

Ἡ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τὸν ἀπήλλαξε ἀπὸ τὸν νεανικό του ἰδεοκρατισμὸ. Στὸν Ἀριστοτέλη, πέρα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν εἰδῶν [καὶ τῶν φυσικῶν μεταβολῶν, συνήνητησε τὸν διανοητὴ ποὺ κατενόησε πῶς καὶ γιὰτί στόχος τῆς νοήσεως εἶναι ἡ θεωρία, τὸ καταξιωμένο ὄραμα τοῦ τι ὑπάρχει, καὶ πῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ἀνυψώνεται σὲ ὄν νοητόν. Στὸ Περὶ Ψυχῆς τοῦ Στρωγειρίτη βροῆκε τὶς κατάλληλες ιδέες γιὰ μιὰ πληρέστερη φιλοσοφία τοῦ πνεύματος, ποὺ ἐξ ἴσου θὰ ἔθεταν τὰ θεμέλια γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ πάλι ἡ μεταφυσικὴ ὡς μελέτη τοῦ ὄντος. Μόνον σὲ μιὰ τέτοια βάση ἐπίστευε ὁ Woodbridge θὰ τελεσφοροῦσε ἡ τόσο ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐποχὴ μας κριτικὴ τῶν νεωτέρων ἐπιστημολογιῶν καὶ μεταφυσικῶν δυῖσμων.

Ὁ Woodbridge ἀφομοίωσε τὸν Ἀριστοτέλη σταδιακὰ καὶ μὲ σημαντικὲς μεταλλαγές, ποὺ ἀνταντακλοῦν τὶς προσπάθειές του νὰ τοποθετήσει τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία στὰ ἐδρύτερα πλαίσια μιᾶς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Μέσα στὰ συγγράμματά του βρίσκουμε ἕναν «πρώιμο» καὶ ἕναν «ὑστερον» Ἀριστοτέλη. Ἡ μετάβαση ἔχει τὴν ἐξήγησή της.

Τὸ 1916 δίνει μιὰ σειρά διαλέξεων στὸ University of North Carolina, μὲ γενικὸ τίτλο «Ὁ Σκοπὸς τῆς Ἱστορίας», καὶ διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς ροῆς δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη σκοποῦ ἢ σκοπῶν, δηλαδὴ «κάποιον μελλοντικὸ γεγονότος πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ ὅλη δημιουργία κινεῖται καὶ ποὺ προεικάζει τὰ παρωχημένα συμβάντα»¹². Ἡ μόνη σημασιολόγηση ποὺ ἐπιτρέπε-

10. Αὐτόθι, σ. 9.

11. Αὐτόθι, σσ. 21-22.

12. F. J. E. Woodbridge, *The Purpose of History* (New York, 1916).

ται είναι εκείνη πού εισάγει ὁ ἱστορικὸς σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του, γιὰ νὰ κάνει κάποιες διασυνδέσεις γεγονότων καὶ νὰ τὰ καταστήσει καταληπτά.

Ἐπομένως ἔχομε τόσους σκοποὺς στὴν ἱστορία ὅσοι εἶναι καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἱστοριῶν. Ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ προσέχει τὴν ἀλήθεια τῶν συμβάντων καὶ νὰ προωθεῖ τὴν κατανόησή των. Κατὰ τὸν Woodbridge ἡ ἀλήθεια τῆς ἱστορίας εἶναι προοδευτική, πού σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος πού ἔγραψε ὁ Grote ὑπερέχει ἐκείνης τοῦ Ἡροδότου, κί' αὐτὸ ὀφείλεται στὸν μεταγενέστερο ἐμπλουτισμὸ τῆς γνώσεως. Ὑπάρχουν τόσες Ἑλλάδες ὅσοι εἶναι καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς. «Πραγματική» Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ «πραγματικὸς» Πλάτων. Ὁ pluralism, ἡ πολυαρχία τῆς ἱστορίας καὶ τῶν προσωποποιήσεων, ἀποκλείει τὴν τελειωτικὴ καὶ ἀθθεντικὴ περιγραφή τῶν συμβάντων. Ἐπιτρέπει μόνον συνεχῆ ἐμπλουτισμὸ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ «Πλάτων» τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ ἐκάστοτε «Πλάτων» πού οἱ γενεές μελετητῶν τῶν Διαλόγων ζήτησαν νὰ κατανοήσουν γιὰ νὰ ἐμπλουτίσουν τὴ ζωὴ των.

Στὰ 1916 ὁ Woodbridge εἶχε κατασταλάξει στὴν ἐξῆς θέση: ἡ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας γίνεται ὄχι γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε πῶς οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ τὰ ἔργα των, ἀλλὰ ποιά σημασία παίρνει ἡ φιλοσοφία των στὴ δική μας ζωὴ. Ἐδῶ καταφαίνεται ὁ πραγματιστικὸς συσχετισμὸς ὡς κανόνας τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ ὑπεύθυνο τρόπο ὁ Woodbridge ἐδήλωσε παράλληλα τὴν ἀφοσίωσή του πρὸς τὰ ἰδανικὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀναγνωρίζοντάς τα ὡς θεμελιακὰς ἀρχὰς τοῦ ἀρίστου βίου.

Πίσω στὸ 1901, ὅταν ἐδημοσίευσε τὸ δοκίμιό του «Ἡ Κυρίαρχη Ἀντίληψη τῆς Πρώιμης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας»¹³, ὑποστήριξε τὴ γνώμη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατενόησε σωστὰ τὰ «συμβάντα», καὶ συνεπῶς παρερμήνευσε τοὺς πρώτους Προσωκρατικούς, γνώμη πού ἀργότερα ἀναίρεσε μὲ τὴν ἀποσιώπηση. Τὸ 1912 γράφει ἓνα σημαντικὸ ἄρθρο μὲ τίτλο «Φιλοσοφία» μὲ σκοπὸ νὰ κάνει νέον ἀπολογισμὸ τῶν ἀπόψεών του γιὰ τοὺς ἀρχαίους.

Δύο, δηλώνει, εἶναι τὰ μεγάλα διαφέροντα τῶν Ἑλλήνων: ἡ τάξη τῆς φύσεως καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ πρῶτο ἀνήκουν οἱ Προσωκρατικοί, στὸ δεύτερο οἱ στοχαστὲς καὶ ποιητὲς τῆς Ἀθήνας. Καὶ γνωμοδοτεῖ ὅτι ὁ Πλάτων, ἐκφραστὴς τῶν πεταγμάτων τοῦ νοῦ, δημιουργεῖ ὄχι σύστημα φιλοσοφικό, ἀλλὰ τὸ δρᾶμα τοῦ ἑταστικοῦ πνεύματος. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ ἀνθρωπιστὴς πού συνενώνει

13. «The Dominant Conception of the Earliest Greek Philosophy», *Philosophical Review*, Vol. X (1901), σσ. 359-74.

τῆ φύση μὲ τὴν ἀνθρωπότητα. Καὶ συνοψίζει τὴν ἀπότομη γνωμάτευσή του μὲ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα:

Ἐπάρχουν δύο τύποι φιλοσοφίας, πὸν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεκτοι — ὁ ἕνας ἐπιμένει νὰ βλεπῇ τὴ φύση σὰν ἓνα δρᾶμα ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι, ἀπλῶς, θεατῆς ἢ σκηνοθέτης. Ὁ ἄλλος τύπος ἀναζητεῖ ἓνα νόημα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἔξω ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν σύλληψη τῶν δυνατοτήτων τῆς¹⁴.

Εἶναι μιὰ ὀρθὴ καὶ δίκαιη παρατήρηση, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν πολλὰ θὰ ὀφελοῦντο οἱ διάφοροι ὅπαδοι τοῦ Πραγματισμοῦ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Dewey, ἂν τὴν πρόσεχαν μὲ τὴ δέουσα σοβαρότητα.

Τῆ μόνῃ μονογραφίᾳ πὸν ἔγραψε ὁ Woodbridge γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὴ στήριξε στὶς διαλέξεις πὸν ἔκαμε τὸ 1930, προσκεκλημένος ἀπὸ τὸ Union College καὶ πὸν δυστυχῶς δὲν ἔγινε γνωστή. Τὸ χειρόγραφο παραμελήθη καὶ ἐτυπώθη τριάνταπέντε χρόνια ἀργότερα (1965), μὲ τίτλο Ἡ Θεώρηση τῆς Φύσεως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (*Aristotle's Vision of Nature*)¹⁵. Ἐδῶ γίνεται καταφανὴς πλέον ὁ Ἀριστοτελισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Woodbridge ὡς τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἐρμηνητῆς καὶ θιασῶτες του, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε εἰπεῖ τὸ 1908 ὅτι «παρήγαγε τὴν πιὸ ὑπέροχη ἠθικὴ καὶ τὴν πιὸ σημαντικὴ φιλοσοφία πὸν ἢ ἀνθρώπινη ἐφευρετικότητα διενόηθη»¹⁶. Ἄν καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν ἐσχολιάσθη, ἢ συμβολῆ τοῦ Woodbridge στὴν ἀναβίωση τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπῆρξε τεράστια. Ἐπηρέασε βαθύτατα τὸν Dewey καὶ τὸν ὤθησε νὰ μελετήσῃ τοὺς ἀρχαίους. Ὁ ἐμβροιῆς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας, πὸν διεδέχθη τὸν Woodbridge στὴν ἔδρα του, ὁ John Herman Randall, Jr., γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν Ἀμερικανικὸ Νατουραλισμὸ ἔλαβε στὴ φιλοσοφία τοῦ Dewey τὴν πληρέστερη καὶ γονιμώτερη ἔκφρασή του. Τὸν ἀποκαλεῖ «πιὸ Ἀριστοτελικὸ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη»¹⁷.

14. Δημοσιεύθη στὸν τόμο (συλλογικὸ) *Greek Literature* (New York, 1912), «Philosophy», σσ. 209-28. Ἐναφ. σ. 227.

15. F. J. E. Woodbridge, *Aristotle's Vision of Nature* (New York, 1965), ἐπιμέλ. J. H. Randall, Jr.

16. Ἔτσι στὸ ἄρθρον του, «Naturalism and Humanism», *Hibbert Journal*, Vol. VI (1907 [1908]), σ. 84.

17. John Herman Randall, jr., «Dewey's Interpretation of the History of Philosophy», στὸν τόμο *The Philosophy of John Dewey*, ed. P. A. Schilpp (New York, 1939)

IV. Ο JOHN DEWEY ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΥ

Παρά τὴν πνευματικὴ του συγγένεια μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Dewey ἐπίμονα ἀρνήθηκε νὰ ἀναθεωρήσει τὶς δογματικὲς ἐπιφυλάξεις πὸν εἶχε διατυπώσει. Σὲ διάφορα γραπτά του καταφέρεται μὲ κανστικὸ τρόπο ἐναντίον τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Μολαταῦτα πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἐτόνισε τὴ σημασία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ ὡς γόνιμο τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ ἐργάζεσθαι πάνω στὰ προβλήματα ἑνὸς συγκεκριμένου πολιτιστικοῦ χώρου καὶ περιόδου. Δηλώνει ὅτι «Ἀριστοτελισμός» δὲν σημαίνει στατικὲς ἀρχὲς καὶ μεθόδους πὸν δουλικὰ καὶ δογματικὰ υἰοθετοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ ιδιόζουσες συνθήκες. Μὲ εὐστοχὴ ἀνάλυση ἐτοποθέτησε τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς Ἀριστοτελικῆς λογικῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, τὸ 1938, μὲ τὸ σύγγραμμά του, Λογική: Ἡ Θεωρία τῆς Ἐρεῦνης:

Ὅτ' ἦταν ἀπολύτως ἐσφαλμένο, ὅταν μιλάμε ἱστορικὰ γιὰ τὴν Ἀριστοτελικὴν λογικὴν, νὰ θεωροῦμε κριτικὴ τῆς λογικῆς αὐτῆς, στὴν ἀρχικὴ της διατύπωση, τὸ ὅτι συνδέεται μὲ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ. Ὡς ἱστορικὸ, γραπτὸ μνημεῖο, εἶναι ἀξιο θαυμασμοῦ. Ὡς ὀλοκληρωμένο καὶ διεισδυτικὸ σύγγραμμα πάνω στὸ λόγο καὶ ξέχωρα ἀπὸ διεργασίες μὲ τὶς ὁποῖες ὁ λόγος ἀποβαίνει ἀποτελεσματικὸς, εἶναι πράγματι ἄφογο... Σήμερα ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ λογικὴ πὸν ὑπηρετεῖ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ πολιτισμὸ, δηλαδή αὐτὸ πὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἔπραξε γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς του. (σσ. 93-95)¹⁸.

Ἐδῶ ὁ πολεμικὸς τόνος ἔχει κατευνάσει. Προέχει ἡ ἀναγνώριση ἑνὸς προτύπου πὸν μένει ἀναντικατάστατο στὴ μακρὰ ἱστορία τῆς λογικῆς. Σὲ ἄλλα συγγράμματά του δμως, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτελισμὸς διαφαίνεται καθαρὰ καὶ στὴ μέθοδο καὶ στὸ ἀντικείμενο, οἱ ἐπιφυλάξεις προβάλλονται ἔντονα ἀσπτηρές. Ἀντιτίθεται ὁ Dewey, καὶ μάλιστα μὲ προφανῆ ἐπιθετικότητα, στὶς Ἀριστοτελικὲς θέσεις, ἢ μᾶλλον σὲ ὅ,τι ἔχει ἔμμονα ἐκλάβει ὡς ἄκαμπτα δόγματα, θέσεις πὸν θεωρεῖ ὄχι μόνον ἀπαρχαιομένους ἀλλὰ καὶ ἐπιβλαβεῖς γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς ἠθικῆς καὶ θεωρία τῆς φύσεως. Παραθέτω μερικὰ δείγματα. Γιὰ τὴν ἠθικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους γράφει ὅτι ἦταν ἄκαμπτη, μὲ καθηλωμένους σκοπούς, ἠθικὴ συνεπῆς καὶ συστηματικὴ πὸν ὁ Ἀριστοτέλης «ἐπέβαλε στὸν Δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ πὸν διήρ-

18. John Dewey, *Logic: The Theory of Inquiry* (New York, 1938). σ. 102.

κησε δυό χιλιάδες χρόνια». Στο πιο γνωστό του έργο, *Ἐμπειρία καὶ Φύση*, θεωρεῖ τὸν Ἀριστοτέλη υπεύθυνο γιὰ τὴν επικράτηση μιᾶς φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, ταυτόχρονα σφαλereῶς καὶ ἐπιζήμιες γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν¹⁹. Τὸ λάθος ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔθεσε τὰ σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητα εἶδη τῶν ὄντων πάνω ἀπὸ τὴ δυναμικὴ ροὴ τῆς πραγματικότητος, πάνω ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν δομῶν καὶ ἀξιῶν μέσα στὸ γίνεσθαι. Ἐδῶ κρίνει ὁ θιασώτης τῆς ἐξελικτικῆς βιολογίας. Τὰ ἴδια ἐπανάλαβε ὅταν ἔδωσε τὶς περιφημῆς *Gifford Lectures* τὸ 1929, ποὺ δημοσιεύτηκαν κατόπιν μὲ τὸν τίτλο *Ἡ Ἐπιδίωξις τῆς Βεβαιότητος*²⁰. Ἐδῶ ἀποδοκιμάζει γενικὰ τὸν καθοριστικὸ τρόπο ποὺ οἱ Ἕλληνες χρησιμοποίησαν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως. Τοὺς κατηγορεῖ ὅτι καλλιέργησαν τὴν «θεαματικὴ θεωρία τῆς γνώσεως». Ἐξεφράσθη μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐτόνισαν μόνον τὸν νοητικὸ τρόπο τῆς ἐμπειρίας, καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦσαν προπαντὸς «γνώστες», στάση ποὺ τοὺς καλλιέργησε τὴν ἀθεράπευτη τάση νὰ μετατρέπουν τὰ αἰσθητικὰ πρότυπα, γὰρ τὰ ὁποῖα εἶχαν βαθύτατη ἐκτίμηση καὶ προτίμηση, σὲ ἰδανικὰ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου.

Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν ἐλέγαμε ὅτι ὅλες οἱ νέες ἐρμηνεῖες ποὺ βγήκαν ἀπὸ τὰ πνευματικὰ ἐργαστήρια τῶν Ἀμερικανῶν φιλοσόφων τῆς περιόδου αὐτῆς συνενώνονται μέσα στὶς ρηξικέλευθες ἀναλύσεις τοῦ Dewey. Ἡ διασταύρωση τῶν διακλαδώσεων τοῦ Νατουραλισμοῦ ἐπέρασε ἀπὸ μιὰ περίοδο δοκιμασίας καὶ ἀναπόφευκτης συγχύσεως, ὅπως συνήθως συμβαίνει σὲ σοβαρὲς προσπάθειες πνευματικῆς προσαρμογῆς καὶ συγκερασμοῦ νέων ἰδεῶν μὲ τὶς μεγάλες παραδόσεις. Τὰ ἔργα τοῦ Dewey εἰδικὰ ἀφθονοῦν σὲ κριτικὲς ἀναλύσεις τῶν ἀπόψεων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ὅμως, οἱ συνήθως καυστικὲς του ἀνασκοπήσεις τῆς κλασσικῆς κληρονομιάς δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ἴδια χάρη οὔτε ἔγιναν μὲ τὸν προσεκτικὸ χειρισμὸ τῆς ἱστορίας ποὺ διαπνέει τὰ συγγράμματα τοῦ Santayana καὶ τοῦ Woodbridge. Ὁ Dewey παραμένει ἀποφασιστικὰ ἕνας σύγχρονος, ποὺ στρέφει ὅλη τὴν προσοχὴ του στὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Προσηλώνει τὸ κριτικὸ του βλέμμα στὴν ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ συστατικὰ τῶν προβληματικῶν καταστάσεων τῆς γενιᾶς του γιὰ τὴν ἐξέδρευση νέων δημιουργικῶν λύσεων. Ἡ στάση αὐτῆ, ποὺ δείχεται ἐκδηλη καὶ στὸ συγγραφικὸ του ὕφος, δίνει στὶς ἀναζητήσεις του τὴ χροιά τοῦ ἀδέκαστου καὶ αὐστηροῦ κριτῆ τοῦ παρελθόντος, ὅταν πρόκειται μάλι-

19. John Dewey, *Experience and Nature* (La Salle, Illinois, 1956). Πρώτη ἔκδοση: 1925.

20. John Dewey, *The Quest for Certainty* (New York, 1929). Κυρίως ἡ «ἀπάντηση» τοῦ Dewey, στὸν τόμο τοῦ Schillp. σημ. 17, ὁ.π.

στα γιά αξιολογικό διάλογο πάνω σέ τρέχοντα πολιτιστικά θέματα. Ἡ ὄψη τούτη τοῦ Dewey προβάλλεται ἀναπόφευκτα κάθε φορά πού ἡ συζήτηση ἐπιβάλλει τὸ διαχωρισμὸ τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ τόσο παρεξηγημένου ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴ νεώτερη σκέψη, καὶ ὁμως τόσο κοντινοῦ συμμάχου τοῦ Dewey.

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ πολεμικὴ πὸν ἀσκεῖ ὁ Dewey στὶς ἱστορικές του ἐπισκοπήσεις, ἀκολουθεῖ ἐσφαλμένη πορεία. Φαίνεται καθαρὰ ὁ ὠφελιμιστικὸς τους χαρακτήρας, πὸν συμβαδίζει μὲ τὴν τάση τοῦ Dewey νὰ ἀποδίδει στοὺς Ἕλληνες ὅλα τὰ σφάλματα καὶ συντηρητικὰ στοιχεῖα πὸν θεωροῦσε ὑπεύθυνα γιά τὴν ἐπιβράδυνση τῆς κοινωνικῆς προόδου καὶ τὴν ἀτελεῖ θρησκευτικὴ χειραφέτηση τοῦ νεωτέρου κόσμου. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ συνδέεται καὶ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ Ἕλληνικὴ ἔμφαση πὸν ἐδόθη στὸ γνωστικὸ τρόπο τῆς ἐμπειρίας ἦταν ριζωμένη στὴ «θεωρία τοῦ ἐλεύθερου χρόνου», πὸν διετύπωσε πρῶτος ὁ Thornstein Veblen, ὅτι δηλαδή ἡ κοινωνικὴ τάξη, πὸν κατέχει τὶς ἀνέσεις καὶ τὰ ὑλικά μέσα, κατοχυρώνει τὴ διαιώνισή της μὲ τὸ νὰ ἀσκεῖ ἔλεγχο πάνω στὶς γνώσεις²¹. Στὸ βιβλίο του, πὸν ἐτυπώθη τὸ 1899, ὁ Veblen ὑποστήριξε ὅτι στὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους προέχει τὸ ἰδεῶδες τοῦ «εὐπατρίδη», ἀτόμου μὲ εἰσόδημα, ἀλλὰ χωρὶς ἐπάγγελμα—πανομοίωτυπο τῶν γεωκτημόνων τοῦ Νότου κι' ὄχι τῶν Ἀθηναίων τοῦ 433 π.Χ. Πειπεισμένος γιά τὴν ἀλήθεια τοῦ εὐρήματός του, ἐκαυτηρίασε ἀμείλικτα τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ἐπιρροή τοῦ Veblen πάνω στὸ Dewey ἐφάνη καθαρὰ κυρίως μέσα ἀπὸ τὸν τρόπον πὸν προσπάθησε νὰ συσχετίση φιλοσοφικά συστήματα καὶ κοινωνικά προβλήματα.

Ἡ πολεμικὴ στάση τοῦ Dewey, παρὰ τὶς διακνυμάνσεις της κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὄριμότητός του, κατηνύασθη πολὺ ἀργότερα, ὅταν τελικὰ ἀποφάσισε νὰ τοποθετεῖ τὶς ἀναλύσεις μετὰ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ χαρτογράφηση τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν ὡς τὸ πραγματικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀξιών. Πρὸς τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του ἔγραψε ἄρθρα καὶ δοκίμια πὸν ἐπεσήμαιναν τὴν εὐθύνη γιά τὰ ἐνοχλητικὰ ἀμβλύματα τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ὄχι πιά μὲ τὴν ἀναγωγή

21. Thornstein Veblen, *The Theory of Leisure Class* (New York, 1899). Modern Library Edition, 1934. Γράφει ὁ Veblen: «From the days of the Greek philosophers to the present, a degree of leisure and of exemption from contact with such industrial processes as serve the immediate everyday purposes of human life has ever been recognized by thoughtful men as a prerequisite to a worthy or beautiful, or even a blameless, human life. In itself and in its consequences the life of leisure is beautiful and ennobling in all civilized men's eyes». σ. (37-38).

δλων τῶν αἰτίων στήν κλασσική Ἑλλάδα, ἀλλά στήν ἱστορική τους μήτρα: τῆς ἐπίμονες διαρχίης τῆς νεώτερης ἐπιστημολογίας, τὸν διαχωρισμὸν μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ φαινομενικοῦ κόσμου, τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ, τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς φύσεως, ὡσὰν νὰ ἦσαν κόσμοι στεγανὰ χωρισμένοι. Κατάλαβε τελικὰ ὅτι τέτοια ἀποκνήματα δὲν χωροῦσαν στοὺς Ἑλληνικοὺς χιτῶνες.

Ἡ λανθασμένη ἐκτίμηση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ ἄρχισε ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ του χρόνια, ὅταν ἐδιάβαζε ἱστορία μὲ τὰ διαφέροντα τοῦ νέου διανοούμενου Ἀμερικανοῦ πὸν ἀποσκοποῦσε, κατὰ προσέγγιση τοῦ προτύπου τοῦ Emerson, νὰ γίνῃ λιγότερο Βρεττανός, λιγότερο Εὐρωπαῖος καὶ ἀκόμα λιγώτερο Χριστιανός. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὑποτιμᾷ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ νὰ δείχνει προτίμηση γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ ἕναν Πλάτωνα «δραματικό, διαλεκτικὸ συζητητὴ, ἀδογματίστο στὴ θήρα τῆς γνώσεως». Ὁ Dewey ἐθαύμαζε ἕναν Πλάτωνα πὸν τὰ θεωρητικὰ του πετάγματα πάντοτε κατέληγαν σὲ μιὰ κοινωνικὴ καὶ πρακτικὴ ἰδέα γιὰ δράση, χωρὶς καμμιά σχέση μὲ τὸν μεταφυσικὸ φιλόσοφο πὸν οἱ σχολιαστὲς τῶν Διαλόγων εἶχαν μετατρέψει σὲ «πρότυπο πανεπιστημιακοῦ καθηγητοῦ»²².

Τὴν πρώτη σοβαρὴ ἐπαφὴ του μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὠφείλει στὸν καθηγητὴ καὶ κατόπιν συνάδελφό του G. S. Morris. Ἦταν ἕνας Ἀριστοτέλης κομμένος πάνω στὰ μέτρα τῆς ἰδεαλιστικῆς θεολογίας ἐνὸς χριστιανικὰ προσανατολισμένου καὶ «Ἀμερικανοποιημένου» Ἑγελιανισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν «παραδεκτὸν» Ἀριστοτέλη, τοῦ ὁποῖου ὁ στοχασμὸς ἀποκορυφῶνεται μὲ τὸ «Λάμβδα» στὸ Μετὰ τὰ Φυσικά. Βασιζόμενος σὲ μιὰ τόσο λευκὴ εἰκόνα, ἀδίστακτα ἀπέδιδε στὸν Ἀριστοτέλη ὄχι σφαλῆρὸ καὶ ἀντιπροοδευτικὸ εἶχε ἢ ἀρχαία φιλοσοφία. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης κατάντησε στατικὸς, τυπικὸς, ἀντι-πειραματικὸς, συντηρητικὸς.

Ἡ δημιουργικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς μακροχρόνιου συνεργασίας καὶ φιλίας μὲ τὸν Woodbridge. Τὸ 1906 ἔγινε μετάκληση στὸ Dewey γιὰ καθηγητὴς στὸ Columbia University. Ἐδῶ παρακολουθοῦμε μιὰ ἀνιγματικὴ ἐξέλιξη στήν σκέψη τοῦ Dewey. Ἐνῶ ἀφομοιώνει τὸν Ἀριστοτέλη δημιουργικά, δὲν δείχνει καμμιά πρόθεση νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ σχολαστικὰ σχήματα μὲ τὰ ὁποῖα τὸν ἐρμηνεύει ἱστορικά. Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς πῶς εἶναι δυνατὸν μιὰ τόσο δυνατὴ διάνοια σὰν τοῦ Dewey νὰ μὴν εἶχε συλλάβει τὸ μέγεθος τῆς προκαταλήψε-

22. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ δοκίμιο τοῦ Dewey. «From Absolutism to Experimentalism», *Contemporary American Philosophy*, eds., Adam and Montague (New York, 1930), Vol. II, σσ. 20-21. Ἐπίσης τὴν πραγματεία του «The Socratic Dialogues of Plato», *Studies in the History of Ideas* (New York, 1925). Vol. II, σσ. 1-23.

ώς του ώστε να μετριάσει την έκταση των επιπτώσεων που είχε για την αξία του ίδιου του του έργου. Πάντως η βαθύτερη πνευματική συγγένειά του προς τον Ἀριστοτέλη δὲν βρίσκεται στην ἀντι-Ἀριστοτελική πολεμική που ἤσκησε, ἀλλὰ στις καταπληκτικὲς προεκτάσεις που ἔκανε, κατ' οὐσίαν προεκτάσεις Ἀριστοτελικές, καὶ ιδιαίτερα τὴν τοποθέτηση τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας σὲ βιολογικὴ βάση, ὅπως γίνεται στὸ *Περὶ Ψυχῆς*.

Εἶναι πολὺ ἀξιόλογο τὸ γεγονός ὅτι τὰ βιολογικὰ ἔργα καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, που μᾶς κληροδότησε ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἐκτιμήθηκαν οὔτε ἐμελετήθησαν προσεκτικὰ πρωτοῦ ξεσπάσει ἡ ζωηρὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν ἐξελικτικὴ βιολογία καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ Δαρβινισμοῦ γιὰ μιὰ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας καὶ λογικῆς. Ὁ Dewey ἐτέθη ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος γιὰ τὴ βιολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων τὴν ἴδια ἐποχὴ που ἐξακολουθοῦσε νὰ διαβάζει τὸν Ἀριστοτέλη κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Νεο-Ἐγγελιανοῦ στοχαστῆ. Καὶ ἐνῶ εἶχε ὅλον τὸν ἀπαιτούμενο ἐφοδιασμό, ὅμως ἀπέτυχε νὰ ἀναπλάσει καὶ νὰ διορθώσει τὴν προσέγγισή του πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸν ἐμπόδιζε ἡ ἀκαμψία τῆς προκαταλήψεως, που ἐπέμενε στὴν ἀντίληψη ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸ οἱ Ἕλληνες νὰ εἶχαν φθάσει σὲ μιὰ δυναμικὴ καὶ μὴ στατικὴ θεωρία τῆς γνώσεως χωρὶς τὶς μεγάλες ἐξελίξεις τῶν ἐπιστημῶν που ἔγιναν στὴ νεώτερη ἐποχὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ βαθειὰ προκατάληψη, που καὶ σήμερα ἀκόμη βρῖσκει παντοῦ πρόθυμος θιασῶτες, δυστυχῶς. Ἐξ αἰτίας τῆς, ὁ Dewey δὲν ἐπεχείρησε νὰ ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ ἀνάλυση τοὺς ἰσχυρισμούς, που ἐνόμιζε ὅτι δίνουν κῦρος στὶς παρερμηνεῖες τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἰδιὲς του οἱ προλήψεις δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀποκομίσει τὰ ἀπαραίτητα διδάγματα γιὰ τὴν ἀποβολὴ τοῦ παραδόξου που ὑπονομεύει τὴν ποιοτικὴ συνοχὴ τῆς φιλοσοφίας του. Πραγματιστῆς στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, ἐπρωτοτύπησε στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Ὅμως ἡ πραγματιστικὴ μεθόδευση τῆς πολιτιστικῆς προβληματικῆς τὸν ἐδέσμευσε, ὅπως καὶ πολλοὺς ἄλλους, νὰ διωλίζει ὅλη τὴν ἱστορία, κυρίως τῆς φιλοσοφίας, μέσα ἀπὸ τὸ φίλτρο τοῦ παρόντος.

Κι' εἶναι ἀκόμα περίεργο ὅτι παρόμοιες στάσεις, τάσεις, θέσεις καὶ θεωρίες, ἰδίως σὰν τοῦ Πραγματισμοῦ δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ὅχι μόνο καλλιέργησαν καὶ ὑποστήριξαν παρεμφερεῖς προτάσεις, ἀλλὰ ἀνέπτυξαν παρᾶλληλα τὸ κριτικὸ πνεῦμα γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ φιλοσοφικὸς ἔλεγχος σὲ ὀλόκληρο τὸ φάσμα τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν εὐρύτερη κοίτη, μέσα στὴν ὁποία ρέει τὸ πλούσιο ρεῦμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν τὴν μέτρησε στὴν ὀλότητά της ἡ ἱστορικὴ διαίσθηση τοῦ Dewey. Τὰ ἐπίμαχα προβλήματα τοῦ καιροῦ μας τὸν ἀπερόφησαν τόσο πολὺ, που

δὲν μπόρεσε νὰ ἐκτιμήσει τὸ γεγονός ὅτι τὸ προβάδισμα σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου ἀκόμα ἀνήκει στὴν κλασσικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου.

Ὅμως μιὰ τέτοια ἀναγνώριση ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων μας προϋποθέτει δύο τινά: (α') μιὰ στάση ποὺ ἐπιτρέπει τὴν αὐστηρότερη κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ σχετικισμοῦ, καὶ (β') ἓνα συνθετικὸ ἔργο ποὺ θὰ ἐξασφαλίζει καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴ διεύρυνση τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ, πέρα ἀπὸ τὴν προσωρινότητα κάθε «παροντικοῦ» Πραγματισμοῦ. Μόνο μιὰ τέτοια σύνθεση, ποὺ ἀφοῦ ἀφομοιώσει τὸν Ἀριστοτελισμὸ τοῦ Santayana, τοῦ Woodbridge καὶ τοῦ Dewey, τουλάχιστο γιὰ τὴν Ἀμερικανικὴ φιλοσοφία, θὰ μπορέσει νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν φερέγγυα κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς τώρα ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὴν Ἀμερικὴ, τόσο γιὰ τοὺς πρωτοπόρους τοῦ κριτικοῦ Νατουραλισμοῦ ὅσο καὶ τοὺς συνεχιστὲς των, ἀπεδείχθη ἐποικοδομητικὴ καὶ καρποφόρα, καὶ μάλιστα σὲ βαθμὸ ποὺ διευκόλυνε τὴν πρώτη ὠρίμανση τοῦ αὐθεντικοῦ αὐτοῦ κινήματος.

Ἡ ἀπότομη ἐμφάνιση τοῦ Νεο-Θετικισμοῦ καὶ ἡ ξαφνικὴ ἐπιβολὴ τῆς Ἀναλυτικῆς Σχολῆς στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια, ἐπέδρασαν διαβρωτικὰ καὶ ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ συνθετικὸ ἔργο. Δὲν ἔχουν θέση στὴν ὀμιλία μου αὐτὴ οἱ παρεκκλίσεις αὐτές, ὅσο ἐκθαμβωτικὲς κι' ἂν φαίνονται. Κλείνω τὴν ὀμιλία μου μὲ μιὰ προσωπικὴ ἐκτίμηση τῆς σημασίας τοῦ Ἀμερικανικοῦ Νατουραλισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς κληρονομιάς στὸ σύγχρονο πολιτισμό.

V. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ

Κατ' ἀρχὴν, ὀφείλω νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σπουδαιότητα τοῦ κινήματος τοῦ Νατουραλισμοῦ, τόσο γιὰ τὴν πρωτοτυπία του ὅσο καὶ ὡς ἀναμέτρηση μὲ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τρεῖς εἶναι οἱ μεγάλες ἀναμετρήσεις ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Ἑλληνικὴ κληρονομιά στὴν ἱστορία τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ: ἡ πρώτη ἦταν μὲ τὴν Ἴταλικὴ Ἀναγέννηση, ἡ δεύτερη μὲ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ, τρίτη καὶ πρόσφατη μὲ τὴν Ἀμερικανικὴ φιλοσοφία τοῦ Νατουραλισμοῦ ὡς θεωρία τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Σταματῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐξηγήσω γιὰτὶ δὲν συμπεριλαμβάνω καὶ τὸν Χριστιανισμὸ ὡς ἱστορικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ. Ὡς θρησκευτικὸ κίνημα ὁ Χριστιανισμὸς ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας χωρὶς λογικὴ ἐπιχειρηματολογία, ὄντολογικὴ θεωρία καὶ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ. Στὸν Ἑλληνισμὸ ἐστράφη μόνο γιὰ νὰ βρεῖ τὸν φωτισμένο συμπαραστάτη γιὰ τὴ διαλεκτικὴ ἐξασφάλιση τοῦ

νέου σωτηριολογικοῦ ιδανικοῦ. Μέρος τῆς ἡγεσίας ἀμφισβήτησε τὴν ἀνάγκη τῆς συμπτώξεως. Τελικὰ ὑπεχώρησαν οἱ συντηρητικοὶ καὶ ἐπεκράτησεν ἡ προοδευτικὴ παράταξις, πὸν ἔθεσε καὶ τοὺς ὅρους συνεργασίας — ὅρους πὸν ἀπέκλειαν τὴν ὑπονόμηση τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Οἱ Πατέρες τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέβλεψαν στὴν ἐκλεκτικὴ λύση καὶ τὸν συμβιβασμὸ μεταξὺ Ἱερουσαλήμ καὶ Ἀθήνας, κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ναζαρέτ. Δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἀναμέτρηση καὶ ἀνταγωνισμό, ἀλλὰ γιὰ μερικὴ συμπίεση πὸν δίνει τὸ προβάδισμα στὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Ἄν κάποτε ὁ Χριστιανισμὸς ἀποφασίσει νὰ μετατρέψει τὴν συμπορεία σὲ ἀναμέτρηση, μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ ἐπίφασιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τὸν ἐξοβελισμὸ τοῦ κλασσικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἴσως καταλήξει νὰ πάρει μορφή διακονίας μὲ κύρια κίνητρα μόνον αὐτὰ πὸν ἐπιτρέπει ἡ προσήλωση στὴν ὑπερβατικὴ σωτηριολογία. Τελεστικά, ἂν ὄχι καὶ πρακτικά, θὰ βρῖσκειται ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς προσταγὰς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἄλλο θέμα αὐτό.

Ἡ Ἀναγέννησις ἀπέβλεψε μὲ τὴν ἀναμέτρηση σὲ ἓνα τολμηρὸ ξεκίνημα νὰ προβάλλει τὸν καινούργιο τύπο, τὸν *homo universalis*, τὸν δραστήριον οἰκουμενικὸν ἄνθρωπον, κυρίως ὡς προέκτασις τοῦ Ρωμαϊκοῦ ιδεώδους. Κατ' οὐσίαν ἡ ἀναμέτρηση ἐπῆρε τὴν ἥπια μορφή μερικῆς ἀναβιώσεως τῶν ἔργων καὶ ιδανικῶν τῆς ἀρχαιότητος γιὰ τὴν καλλιέργεια μιᾶς νέας ἀριστείας. Δεύτερη καὶ πιὸ τολμηρὴ σὲ ἀξιώσεις καὶ βλέψεις ἦταν ἡ ἀναμέτρηση πὸν ἀνέλαβεν ὁ Διαφωτισμὸς. Βέβαιος γιὰ τὶς κατακτήσεις του στὶς μεθόδους τῶν ἐπιστημῶν κατέληξε σ' ἓναν σκληρὸν ὀρθολογισμό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσει τὴν ἰδεαλιστικὴ καταγιγὰς τοῦ Ρομαντισμοῦ. Κύριος στόχος τῆς τεραστίας γραμματείας του ἦταν πῶς νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς κλασσικῆς κληρονομίας. Εὐτυχῶς, ἡ μάχη τῆς ἀναμετρήσεως αὐτῆς τελείωσε χωρὶς νεκρούς.

Τρίτη καὶ πιὸ σοβαρὴ εἶναι ἡ πρόσφατη ἀναμέτρηση πὸν ὑπεύθυνα ἀνέλαβε νὰ περατώσει ὁ Νατουραλισμὸς τῆς Ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ μιὰν ἄποψη ἀποτίει φόρον τιμῆς στὸν Ἑλληνισμό. Ἀναβιώνει τὴν Ἀριστοτελικὴν παράδοσιν μὲ συμπαράστατις τὶς νέες προεκτάσεις τῶν διδαγμάτων τῶν μεγάλων Σοφιστῶν — ἔργο αὐτὸ τοῦ Πραγματισμοῦ. Μὲ τέτοιον ἔξοχον ἐξοπλισμὸ ἀρχίζει ἡ τρίτη καὶ πιὸ βαρυσήμαντη ἀναμέτρηση μεταξὺ ἀρχαίου καὶ συγχρόνου κόσμου στὸ πεδίο τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν. Μιὰ νέα περίοδος, πὸν ἀσφαλῶς θὰ ἔχει ἀποφασιστικὰς συνέπειας γιὰ τὶς στάθμες τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ πολιτισμοῦ μας, εἰσῆλθε στὴν κριτικὴ τῆς φάσης. Δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀγγέλλεται ἡ ὥρα πὸν θὰ κριθεῖ ἡ τύχη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τοῦ Ἑλληνικοῦ, καὶ μαζί του ἡ πιθανὴ συνέχισίς του ὡς δημιουργικὸς παράγων στὴν πορεία τοῦ μέλλοντος. Εἶναι βαρεὶά ἡ ὥρα καὶ τὸ μῆνυμά της ἀπειλητικόν. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ τεθεῖ τὸ σκληρὸ ἐρώτημα ἂν

ὁ σημερινὸς Ἑλληνισμὸς ἔχει συνειδητοποιήσει τὶς διαστάσεις τοῦ προβλήματος, ὥστε νὰ ἀποφασίσαι ἂν θέλει, ἢ καὶ ἂν μπορεῖ, νὰ πάρει ὑπεύθυνα θέση καὶ πρωτοβουλία στὸ μεγάλο δράμα τῶν ἰδεῶν καὶ ἰδανικῶν ποὺ ἡ σύγκρουση διασαλπίζει.

Πρὶν κλείσει ὁ αἰώνας θὰ φανεῖ ἂν στὴ σημερινῇ Ἑλλάδα θὰ ἐξακολουθήσει νὰ βιώνεται θαρραλέα καὶ καρποφόρα ὁ λόγος τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομιάς. Ὁ Δυτικὸς πολιτισμὸς ἔφθασε ἤδη στὴν πιὸ ἐπικίνδυνα καμπὴ του, κωβαλώνοντας πάνω στὸ ἄρμα του καὶ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πάτρια γῆ. Ὅσο γιὰ τὴν ἀναμέτρηση, ποὺ ἄρχισε καὶ συνεχίζεται στὸν αἰῶνα μας, δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι τελεῖται στὴν Ἀμερικῇ, χώρα τῆς πανσπερμίας τῶν λαῶν τῆς γῆς, πρώτη στὴν τεχνοκρατία καὶ πρώτη στὸν πολιτιστικὸν ὀφελισμὸ. Καὶ πάλι πρώτη στὴν τελικὴ ἀναμέτρηση, ποὺ δὲν πρόκειται νὰ τελειώσει πρὶν καθοριστῆ ἡ τύχη τῆς ἀρχαίας σοφίας, ἢ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παροχῆς της, ἢ γιὰ τὴν ὀριστικὴ της ἀποβολὴ ἀπὸ τὸν ἐκκολαπτόμενο πολιτισμὸ τῆς τεχνοκρατίας.

Ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη ἔχει ἤδη ἀρχίσει. Ποία θέση μπορεῖ νὰ πάρει, ἢ ἔχει πάρει ἀπὸ χρέος, ἢ θὰ ἀρνηθῆ νὰ πάρει ὁ Ἑλληνισμὸς, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀστάθμητους μὰ καὶ πιὸ σημαντικοὺς παράγοντες ποὺ θὰ ἀποφασίσουν τὴν τύχη τῆς κλασσικῆς κληρονομιάς καὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ, ἴσως ἀκόμα καὶ τῆς Χριστιανικῆς φιλανθρωπίας ὡς ἐγκόσμιο ἀγαθόν. Καὶ πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, θὰ δείξει ἂν ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμὸς πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος χρειάζεται τὴ διατήρηση καὶ καλλιέργεια τοῦ ἐκφραστικοῦ ἐκείνου θαύματος ποὺ λέγεται Ἑλληνικὴ γλώσσα. Ὅλα κρέμονται ἀπὸ μία χρυσῇ κλωστή. Ἐπειδὴ ἡ ἀναμέτρηση ἐμπλέκει κυρίως τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ἢ ἐπάνδρωση τῆς πρώτης γραμμῆς στὴ μιὰ παράταξη εἶναι χρέος τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τέτοιο θὰ παραμένει ἐνόσω ὁ πολιτισμὸς θὰ ἀνιλεῖ δυνάμεις καὶ ἀξίες ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ παράδοση. Ἄν οἱ Ἕλληνες ὀλιγορῶσουν ἢ δὲν θελήσουν νὰ πᾶνε στὸν Μαραθῶνα, ἢ τρίτη ἀναμέτρηση ἴσως νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία. Τὰ ὑπόλοιπα τὰ γνωρίζουν μόνο οἱ θεοί, ἂν βέβαια γλυτώσουν κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὸ συσταυρωμὸ ποὺ κάποιες τυφλὲς μοῖρες μᾶς ἐτοιμάζουν. Δύσκολα, πολὺ δύσκολα, συλλαμβάνουμε πλήρως τὸ νόημα τοῦ χρέους ὅταν οἱ καιροὶ ἐγκυμονοῦν μεγάλους κινδύνους.